

Akademik prof. dr OBREN BLAGOJEVIC

RAZVOJ I PROBLEMI AGRARNIH ODNOSA U NAS

Socijalistička revolucija u našoj zemlji zatekla je raznovrsne agrarne odnose. Iako je sitna i srednja seljačka zemljišna svojina bila pretežna i najkarakterističnija za sve zemlje jugoistočne Evrope, pa i za Jugoslaviju, u našoj zemlji je bilo i zaostataka iz raznih društveno-ekonomskih formacija: kolektivne svojine starih patrijarhalnih zajednica, ostataka feudalnih odnosa u poljoprivredi i, razumije se, u najvećoj mjeri krupnih kapitalističkih zemljišnih posjeda. Svi su ti oblici bili rezultat, s jedne strane, različitih istorijskih prilika u raznim krajevima zemlje, a, s druge, nedosljedno i nepotpuno sprovedene, prije svega antifeudalne, agrarne reforme u staroj Jugoslaviji. U ovom kratkom referatu, povodom tridesetogodišnjice samoupravljanja u našoj zemlji, osvrnućemo se samo na najkrupnije procese i promjene u njenoj agrarnoj strukturi i, u vezi s tim, na neke najvažnije savremene probleme naše poljoprivrede.

1. AGRARNA STRUKTURA 1931. GODINE

Podsjetimo, najprije, na to kakva je, u osnovnim crtama, bila raspodjela zemlje u staroj Jugoslaviji. Kao što je poznato, u njoj je bio izvršen samo jedan potpun popis poljoprivrednih gazdinstava, onaj iz godine 1931, ali se, s obzirom na tadašnju notornu spornost privrednog razvitka uopšte, a tim prije u poljoprivredi, bez opasnosti da će se mnogo odstupiti od stvarnog stanja, može uzeti da je tadašnja struktura posjeda, formirana poslije svih reformnih zahvata, ostala, s neznatnim izuzecima, sve do početka rata.

Po tom popisu, pak, u zemlji je bilo blizu dva miliona poljoprivrednih gazdinstava, tačnije: 1,985.725. Od toga broja, gazdinstva ispod 5 ha činila su preko dvije trećine svih (67,8%), a samo ona ispod 2 ha preko jedne trećine (33,8%). Srednjih gazdinstava, tj.

onih između 5 i 20 ha bilo je 29,3%, a krupnih, tj. onih preko 20 ha 2,9%. Međutim, ovih 2,9% gazdinstava, njih oko 60.000, držalo je 2,415,000 ha ili 22,7% ukupne zemlje, dok je onih oko deset puta više gazdinstava ispod 2 ha, ili njih oko 670.000, držalo svega oko 690.000 ha zemlje ili samo 6,5% ukupnog zemljišnog fonda.

Napomenimo i to da je Zakonom o likvidaciji agrarne reforme, iz 1931. godine, do tada važeći zemljišni maksimum od 100—500 katastarskih jutara povećan na 100—500 hektara, u zavisnosti od gustine naseljenosti u raznim krajevima. No, bila je dozvoljena i mogućnost tzv. supermaksimuma do 1.500 kat. jutara za tzv. uzorne poljoprivredne posjede, a ni ti propisi u praksi nijesu poštovani. Ovaj supermaksimum, ili i više od njega, imala su 382 krupna kapitalistička posjeda, koji su sami držali preko 520.000 kat. jutara zemlje. Sama agrarna reforma, toliko isticana i hvaljena u staroj Jugoslaviji, pogodila je, u stvari, samo 369 velikih posjeda, od kojih su 309 pripadali stranim državljanima.

Na suprotnom polu, prema istim podacima, bilo je 1931. godine 75.830 seljačkih porodica bez imalo zemlje, a onih sa zemljom ispod pola hektara bilo je 158.904. Prema tome, proletarizovanih domaćinstava bilo je oko 230.000. Broj, pak, nadničara i slugu, tj. pravih proletera, iznosio je 452.000. Dakle, zemlje, u stvari, nije imalo blizu 700.000 seoskih domaćinstava u staroj Jugoslaviji.

Samo iz ovoga što smo naveli jasno se vidi da je agrarna struktura u našoj zemlji prije revolucije, iako pretežno sitnoseljačka i srednjoseljačka, u sebi uključivala, na jednoj strani, mali broj krupnih kapitalističkih zemljišnih posjeda, koji su i poslije svih eksproprijacija, agrarnih reformi i dodjele zemlje sirotinji, držali blizu jedne četvrtine ukupnog zemljišnog fonda, a, na drugoj strani, preko trećine seoskih domaćinstava bilo je sasvim ili gotovo proletarizovano.

2. AGRARNA REFORMA U NOVOM DRUŠTVU

Jedan od prvih krupnih zahvata novoga društva u pravcu izmjene zatečenih društveno-ekonomskih odnosa bio je onaj u oblasti agrara. Kao što je poznato, bila su prošla tek tri mjeseca po završetku rata kad je donesen Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji, avgusta 1945. godine. Tim, u stvari, istorijski najradikalnijim zahvatom u našoj poljoprivredi uopšte, zemlja je oduzeta od krupnih kapitalističkih elemenata i, s jedne strane, data sitnim, siromašnim seljacima, čime je ostvarena njihova vjekovna težnja, a, s druge strane, formirana krupna društvena poljoprivredna gazdinstva, čime su položeni najvažniji temelji za razvoj socijalizma u poljoprivredi.

Tom agrarnom reformom obuhvaćeno je preko 160 hiljada (tačnije: 161.171) posjeda, s preko milion i po (tačnije: 1,566.000) hek-

tara zemlje. U tome, obradivog zemljišta je bilo preko dvije trećine (68,2%), a šumskoga oko jedne četvrtine (24,4%), dok samo ostatak od 7,4% oduzetog zemljišta otpada na pašnjake i utrine.

Od ovako dobijenog znatnog zemljišnog fonda, više od polovine, ili blizu 800.000 ha, dato je individualnim seljačkim domaćinstvima (50,9%), državnim poljoprivrednim dobrima dato je blizu 300.000 (tačnije: 287.700) ha ili 18,4%, državnim šumskim organima 24,3%, dok je ostatak od 6,4% zemlje dodijeljen raznim drugim organizacijama i ustanovama.

Ovim prvim i najvažnijim agrarnopolitičkim zahvatom u našoj zemlji poslije rata zemlju je dobilo blizu 320.000 (tačnije: 316.415) seoskih domaćinstava. Od njih su daleko najvećim dijelom, gotovo 180.000, bili sitni seljaci koji su već imali nešto zemlje, zatim su, po broju domaćinstava, dolazili bezemljaši (njih preko 70.000), onda tzv. savezni kolonisti (preko 42.000) i, najzad, unutrašnji kolonisti ili tzv. lokalni interesenti (njih preko 23.000).

Treba napomenuti da su ovom agrarnom reformom odstranjeni i svi feudalni odnosi u krajevima koji su do drugog svjetskog rata pripadali Italiji, kao i ostaci tih odnosa u nekim drugim krajevima zemlje.

Drugi najvažniji zahvat u postojeće agrarne odnose predstavljala je reforma izvedena poznatim Zakonom o poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine, iz 1953. godine. U stvari, motivisan potrebom daljeg ograničavanja mogućnosti kapitalističke eksploatacije na selu, ovaj zakon je, kako je istaknuto u njegovom obrazloženju, donesen „radi ostvarenja ustavnog načela da zemlja pripada onima koji je obrađuju, radi obezbeđenja razvoja poljoprivrede u skladu sa socijalističkim društvenim odnosima“.

Osnovna agrarnostrukturna mjera toga zakona sastojala se u maksimiranju zemljišne svojine individualnih gazdinstava na, po pravilu, deset hektara obradivog zemljišta. Data je bila i mogućnost da se porodičnim zadrugama i u krajevima sa slabijim bonitetom zemljišta ostavi i više, tj. 15 ha zemlje, pa i preko toga, što je republikim propisima, uglavnom, i sprovedeno.

Ovom drugom krupnom agrarnopolitičkom mjerom bilo je zahvaćeno daljih 66.459 zemljišnih posjeda i 275.000 ha zemljišta. Od ovoga je raspodijeljeno 226.900 ha, od čega su blizu polovine dobila državna poljoprivredna dobra (103.500 ha), blizu trećine (80.800 ha) ondašnje seljačke radne zadruge a ostatak od 42.600 ha opšte zemljoradničke zadruge.

Međutim, pored pozitivnih, ovaj drugi zahvat u dotadašnju agrarnu strukturu imao je i neke negativne posljedice: dalje usitnjavanje ionako usitnjene posjedovne strukture, smanjivanje mogućnosti proširene reprodukcije i proizvodnje za tržište, izvjesno, iako prolazno, osjećanje nesigurnosti privatne svojine nad zemlji-

štem uopšte, zapuštanje i, čak, gubljenje iz vida mnogobrojnih a rasturenih sitnih društvenih parcela, njihovo ponovno prisvajanje od strane privatnika itd.

3. PROMJENE U POSJEDOVNOJ STRUKTURI

Rezultati ovih zahvata bile su bitne promjene u posjedovnoj strukturi zatečenoj nakon završetka oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije.

One se ogledaju, prije svega, u stvaranju velikog zemljišnog fonda opštenarodne imovine, tog glavnog jezgra socijalističkih proizvodnih odnosa u poljoprivredi. Taj fond sačinjavao je, u prvom redu, zemljište ondašnjih državnih poljoprivrednih dobara, kojih je po završetku svih agrarnoreformnih mjera, godine 1956, bilo oko 1.500, sa preko 700.000 ha zemljišta. Tu je, zatim, spadalo i zemljište u ekonomijama preostalih seljačkih radnih zadruga (krajem 1956. godine svega nešto preko 215.000 ha ili 1,4% od ukupnih poljoprivrednih površina), kao i zemljište u ekonomijama opštih zemljoradničkih zadruga i ekonomijama raznih drugih, poljoprivrednih i nepoljoprivrednih, ustanova. U ukupnim obradivim površinama opštedruštveni sektor učestvovao je 1956. godine sa 5,3 zadružni sa 4,4, a privatni sa 90,3%, dok je učešće prva dva sektora u oraničnim površinama bilo nešto veće (5,6, odnosno 5,2%), a učešće individualnog nešto manje (89,2%). Treba, pri tom, ukazati i na činjenicu da su poljoprivredna dobra već onda (1956), uglavnom, pripadala relativno krupnijim posjedima, jer je 455 njih imalo po preko 500 ha zemlje, 122 — od 100 do 500 ha, a samo 8 je imalo ispod 100 ha zemlje. Tokom daljih laganih procesa u našem agraru, iz njih su se razvili današnji krupni poljoprivredni i poljoprivredno-industrijski kombinati.

Rezultat navedenih zahvata bile su, međutim, i značajne promjene u posjedovnoj strukturi samih individualnih poljoprivrednih gazdinstava. Ograničavajući se samo na najizrazitije od tih promjena, a imajući u vidu i izvjesne metodološke rezerve, pomenimo slijedeće.

Ukupan broj individualnih poljoprivrednih gazdinstava čak i znatno se povećao, i to od 1,987.000 u 1931. godini na 2,028.080 u 1953. i čak 2,331.840 u 1957. godini. Promijenila se i njihova unutrašnja struktura po veličini posjeda. Broj najmanjih, tzv. „kepec-kih“ gazdinstava, onih ispod 2 ha zemljišta, brojno se takode nešto povećao (od 670.000 u 1931. na 697.220 u 1957. godini), ali je učešće ove kategorije u ukupnom broju individualnih poljoprivrednih gazdinstava značajno smanjeno (od 33,8% u 1931. na 29,9% u 1957. godini). Znatno se povećao i apsolutan broj gazdinstava od 2—5 ha (od 676.000 u 1931. na 932.736 njih u 1957. godini) i njihovo učešće u ukupnom broju (od 34% u 1931. na 40% u 1957. godini). Znatno

se povećao i apsolutan broj srednjih gazdinstava, tj. onih između 5 i 15 odnosno 20 ha (od 581.000 u 1931. na 701.884 u 1957. godini), dok je, zbog povećanja ukupnog broja individualnih gazdinstava, njihovo učešće u ovome poraslo samo neznatno (od 29,3% u 1931. na 30,1% u 1957. godini). Sasvim je, najzad, iščezla kategorija gazdinstava preko 20 ha, koja je u posjedovnoj strukturi iz 1931. godine učestvovala u ukupnom broju gazdinstava sa 3,20%

Imajući u vidu sve ono što smo gore rekli na osnovu upoređivanja predratne i poratne posjedovne strukture, može se kazati da je poslijeratnim agrarnopolitičkim mjerama, s jedne strane, stvoren snažan društveni zemljišni fond, ali je, s druge strane, zatečena posjedovna struktura individualnih poljoprivrednih gazdinstava još više usitnjena. Obje ove osnovne činjenice pokazivale su sve do naših dana određene tendencije daljeg razvitka i davale, kao što i danas daju, svoj pečat i uspjesima i problemima naše poljoprivrede.

4. RAZVOJ I PROBLEMI DRUŠTVENOG SEKTORA

Društveni sektor poljoprivrede stalno je ispoljavao tendenciju porasta u najrazličitijim pokazateljima, od povećanja površine u svojini i zakupu i umnožavanja broja traktora i poljoprivrednih mašina, sve do podizanja prinosa i vrijednosti proizvodnje i povećanja učešća u društvenom proizvodu i narodnom dohotku od poljoprivrede. Pošto je ovdje riječ, uglavnom, o odnosima u vezi sa zemljištem, navedimo samo dva ili tri podatka. Prema podacima iz *Statističkog godišnjaka Jugoslavije* za 1979. godinu, obradiva površina u društvenom sektoru porasla je tokom dvije posljednje decenije od 850 na 1.580 hiljada hektara ili za gotovo dva puta. Broj traktora se za isto vrijeme povećao od 21.537 na 25.828, a broj uslovnih grla stoke od 290.000 na 630.000 ili preko dva puta. Navedimo još samo podatak da društveni sektor, iako sa samo 16% obradive površine (u 1978. godini) u otkupu poljoprivrednih proizvoda učestvuje za 46%.

Pri svemu tome, i na ovom sektoru se pojavljuje niz problema. Prije svega, porast zemljišta u njegovom sastavu, koji je do početka sedamdesetih godina, sa svojih oko 45.000 ha godišnje, bio dosta znatan, u posljednjoj deceniji vidno opao, naime, na svega oko 10.000 ha u prosjeku godišnje. Nesumnjivo, glavni razlog te pojave leži u restrikcionalnoj kreditnoj politici za ove svrhe, do koje je došlo nakon privredne reforme i njenih principa. Stalo se, naime, na, u principu pravilno, stanovište da investicije u kupovinu zemlje nijesu proizvodne investicije. U stvari, međutim, može se bar postaviti pitanje, da li taj princip važi i u svima, a naročito našim uslovima, gdje su razlike u cjelishodnom iskorišćavanju zemljišta između društvenog i privatnog sektora tako velike.

Slabost našeg društvenog zemljišnog fonda je i u tome što je vrlo neravnomjerno raspoređen među razne regione zemlje. Čak je, uglavnom, koncentrisan u sjevernim, ravničarskim krajevima, Vojvodini i Slavoniji, dok je u brdsko-planinskim predjelima veoma slabo zastupljen. U ovim posljednjima je njegova zastupljenost u ukupnim površinama zemljišta, a naročito u intenzivnijim kulturama: štalskom stočarstvu, voćarstvu i vinogradarstvu, veoma niska, gotovo samo simbolična. Pa, i ukoliko ga nešto ima, on je razbijen u mnoštvo razbacanih, malih i po kvalitetu zemljišta slabih parcela, manje ili više nepodobnih za mehaničku obradu.

Ne možemo se, u ovom kratkom referatu, zadržavati i na mnogim drugim problemima naših društvenih gazdinstava, od kojih se neki manifestuju naročito, u posljednjim godinama (opadanje potrošnje mineralnih đubriva, neznatan porast broja traktora; usitnjenost parcela i na društvenim gazdinstvima, opadanje stope rasta poljoprivredne proizvodnje, odsustvo ili slabost otkupa i prerade niza poljoprivrednih proizvoda podobnih za to itd.).

5. NEKI VAŽNIJI PROBLEMI INDIVIDUALNIH GAZDINSTAVA

Mnogo je, međutim, komplikovanija problematika privatnog sektora u našoj poljoprivredi, što, s obzirom na njegov veliki relativni značaj, ima još veću težinu. Ovaj sektor, naime, još i danas drži oko 84% obradivih površina i oko devet desetina svih traktora u našoj zemlji. Individualna gazdinstva učestvuju u proizvodnji pšenice sa oko 60% a kukuruza sa oko 84%. Njihovo je učešće u proizvodnji povrtarskog bilja još i veće: krompira oko 98%, pasulja oko 99%. Ona drže oko 97% krava i ovaca i oko 92% svinja. U otkupu tržišnih viškova stoke učestvuju sa oko 70%, mlijeka 65%, povrća, takođe, oko 65%. U ukupnom društvenom proizvodu od poljoprivrede učestvuju sa oko tri četvrtine, a u narodnom dohotku i sa 77%. Ovaj sektor, međutim, razbijen je u ogroman broj sitnih individualnih gazdinstava, od kojih ih je oko jedne trećine ispod 2 ha, a gotovo polovina ispod tri. Pri tom je i tako malo zemlje po gazdinstvu rasparčano na mnoštvo parcela često međusobno i vrlo udaljenih i za mehaničku obradu posve nepogodnih. Računa se da na svako gazdinstvo dolazi čak u prosjeku oko 9 parcela. Pri tom se tendencija usitnjavanja gazdinstava i rasparčavanja parcela manifestuje i dalje.

Poseban su problem tzv. staračka domaćinstva. Uporedo s odlivom radne snage sa sela u gradove i smanjivanjem poljoprivrednog stanovništva, dolazi do toga da na mnogim gazdinstvima ostaju samo stari roditelji, nesposobni da obrađuju zemlju, koja se tako najčešće zapušta, ostaje neobrađena ili se, u najboljem slučaju, koristi ekstenzivno, rijetko daje u zakup drugome, a još rjeđe nekoj poljoprivrednoj organizaciji. Ova pojava je u svim krajevima uzela

velikog maha. Institut za ekonomiku poljoprivrede iz Beograda, na osnovu svoje višegodišnje ankete, smatra da ovakvih gazdinstava u Srbiji ima čak 8,7% i da su ona vlasnici oko 5,4% zemljišta.

Još češća je pojava tzv. mješovitih gazdinstava, onih čija je radna snaga samo djelimično zaposlena na gazdinstvu, dok je drugim dijelom zaposlena van gazdinstva, pa i van poljoprivrede uopšte. Već poodavno se u nas formirala čitava vrlo značajna kategorija ovih mješovitih gazdinstava, čije učešće u ukupnom broju stalno raste, dok se učešće tzv. čistih poljoprivrednih gazdinstava stalno smanjuje. To, pak, sobom nosi mnoštvo raznih problema, kako u vezi sa slabijim obrađivanjem zemlje, na jednoj strani, tako i u vezi sa slabijom kvalifikovanošću za rad u onom drugom zanimanju, na drugoj. No, naravno, i staračka i mješovita gazdinstva nužni su pratilci industrijalizacije zemlje, u nas, pri tom, pod povoljnijim, socijalističkim uslovima.

Iz masovnosti pojave staračkih i mješovitih gazdinstava bilo bi, međutim, pogrešno zaključiti da je naša poljoprivreda uopšte već ostala bez dovoljno radne snage. U stvari, ne samo što nije tako već kod nas u cjelini još uvijek postoje znatni viškovi radne snage. Proces tzv. dezagrarizacije bio je kod nas i u čitavom poratnom vremenu i permanentan i intenzivan, tako da se udio poljoprivrednog stanovništva u ukupnom od preko 75% u tridesetim godinama smanjio na oko 67% u 1950, oko 60% u 1960. i svega oko 38% u 1970. No, to je još uvijek daleko iznad većine evropskih zemalja, jer je godine 1970. udio poljoprivrednog stanovništva u ukupnom iznosio, na primjer, u Španiji 34%, Poljskoj 30%, Mađarskoj 24%, Italiji 18%, Čehoslovačkoj 16%, Francuskoj 14%, Norveškoj 13%, Švedskoj 9%, a u SR Nemačkoj samo 6%.

Agrarna naseljenost je u nas još uvijek visoka, jedna od najviših u Evropi. Na 100 ha poljoprivredne površine dolazilo je 1961. godine 67, a 1971. 63% aktivnih poljoprivrednih stanovnika, ili na aktivnog poljoprivrednog stanovnika dolazilo je 1971. godine samo 2,4 ha obradive površine, što, u principu, znači da na našem selu još uvijek postoje značajni viškovi radne snage. Nesumnjivo je, međutim, da je ovaj proces dezagrarizacije, odnosno smanjivanja poljoprivrednog stanovništva u ukupnom ili, u drugim pokazateljima, povećanja obradivih površina po jednom aktivnom poljoprivrednom stanovniku, i pored svih problema koji on sobom donosi i u gradu i na selu, u svakom slučaju jedan pozitivan i progresivan proces, čiji intenzitet služi kao jedno od glavnih mjerila napretka poljoprivrede u jednoj zemlji i njene privredne razvijenosti uopšte. On omogućava oslobađanje sela viškova radne snage, prodor savremene tehnike i tehnologije u poljoprivrednu proizvodnju, urbanizaciju seoskih naselja, podizanje životnog standarda i kulturnog nivoa seoskog stanovništva. Razumljivo je onda što taj, tako značajan, krupan i dugotrajan proces ne može a da ne izaziva razne poteškoće, među kojima je, na jednoj strani, grupa onih koje su skop-

čane s pronalaženjem zaposlenja i organizovanjem života dotad seoskih porodica u gradu, a, na drugoj strani, grupa onih koje su skopčane s problemom preuzimanja i cjelishodnijeg iskorišćavanja njihovog dotadašnjeg zemljišta od strane društva.

Naša individualna gazdinstva su, po pravilu, ekstenzivna i tehnički veoma slabo opremljena. Istina, u posljednjim godinama ubrzano je rasla nabavka traktora, tako da se za samo deset godina (1968—1978) broj traktora na individualnim gazdinstvima povećao za oko deset puta, od nepunih 31.000 u 1968. na 316.000 u 1978. godini. Nije tako, međutim, i sa poljoprivrednim mašinama, koje uveliko nedostaju. Takođe je još uvijek nedovoljna upotreba mineralnih đubriva, iako je i ona za posljednjih desetak godina, suprotno pojavi opadanja na društvenom sektoru, porasla od 114 kg/ha na preko 150 kg/ha. Ni blizu ne zadovoljavaju ni mnogi drugi pokazatelji, kao što su: broj grla stoke po hektaru poljoprivredne površine, prinosi raznih kultura i drugi. Što se ovih posljednjih tiče, treba istaći da i pored njihovog porasta, kao posljedice primjene savremenih tehničkih i hemijskih sredstava, oni na individualnim gazdinstvima daleko zaostaju iza prinosa na društvenim gazdinstvima, u čemu je i najvažnije preimućstvo ovih posljednjih.

Ako bismo se samo kratko osvrnuli na značaj i ulogu pojedinih kategorija individualnih gazdinstava u ekonomici naše poljoprivrede, onda bismo, uglavnom, prema podacima ankete Instituta za ekonomiku poljoprivrede u Beogradu, koji se tim proučavanjima bavi već dugo vremena, mogli kazati ovo. Po vrijednosti robne proizvodnje daleko najveći značaj svuda, a naročito u ravničkim krajevima i Sloveniji, imaju gazdinstva iz najviše kategorije, tj. ona preko 8 ha. Ova gazdinstva u Sloveniji daju čak preko polovine vrijednosti ukupne robne proizvodnje, a u čitavoj Jugoslaviji toliki dio daju gazdinstva preko 5 ha, iako ih je tek nešto više od četvrtine svih, oko 28%. Glavni proizvođači pšenice za tržište takođe su veća individualna gazdinstva, dok su tržišni viškovi kukuruza slabi kod svih, jer ga, uglavnom, koriste kao stočnu hranu. Šećernu repu, goveda, svinje i niz drugih proizvoda za tržište, po anketama, takođe daju veća i srednja gazdinstva, ali je u nerazvijenijim krajevima udio sitnijih gazdinstava u tržišnim viškovima stoke čak i veći nego udio velikih.

Prema tome, u nas su osnovni robni proizvođači među individualnim gazdinstvima ona najveća i srednja, što je veoma značajan pokazatelj za našu dalju agrarnu politiku.

Robna proizvodnja čistih poljoprivrednih gazdinstava znatno je veća od robne proizvodnje mješovitih. Ovo, međutim, nije posljedica samo veće zainteresovanosti prvih, već i proste činjenice što su čista poljoprivredna gazdinstva, po pravilu, i veća po površini zemlje i bolje opremljena sredstvima za proizvodnju. U čitavoj Jugoslaviji čista poljoprivredna gazdinstva u vrijednosti robne proizvodnje učestvuju sa oko 60%. Kod ovih gazdinstava u ukupnoj

vrijednosti poljoprivredne proizvodnje preovlađuje biljna, a kod mješovitih stočna proizvodnja, dok je gazdinstava specijalizovanih za ovu ili onu proizvodnju uopšte malo.

Razumljivo je što veličina posjeda bitno utiče i na visinu dohotka seljačkih gazdinstava. Podaci pokazuju da poljednji raste s porastom prvog. To se zapaža u svim područjima, ali su razlike veće u ravničarskim nego u brdsko-planinskim. Takođe je razumljivo što su mala gazdinstva više orijentisana na dohodak van samog gazdinstva, pa i van poljoprivrede uopšte. Svakako je očevidna tendencija povećanja učešća ovog posljednjeg dijela dohotka u ukupnom, pri čemu se zapaža i pojava da gazdinstva u nerazvijenim područjima ostvaruju veći dio toga dohotka nego gazdinstva iste kategorije posjeda u razvijenim područjima.

Veličina posjeda, najzad, bitno utiče i na raspodjelu dohotka u razne svrhe. Istina, kod svih kategorija posjeda najveći dio dohotka ide u potrošne svrhe, ali sitnija gazdinstva za to odvajaju veći dio nego ona krupnija. Isto tako je učešće potrošnje u upotrebi dohotka veće kod gazdinstava u nerazvijenim nego kod onih u razvijenim područjima zemlje. Slično je i s investicijama, koje su i apsolutno i po procentu učešća u raspodjeli veće kod većih gazdinstava nego kod manjih, s tim što su te razlike veće kod investicija u gazdinstvo nego kod onih u domaćinstvo, jer je kod manjih gazdinstava vrlo izrazita tendencija ulaganja u domaćinstvo. Od samih investicija u gazdinstvo (proizvodne svrhe), veća gazdinstva najviše ulažu u sredstva za proizvodnju, a manja najviše u privredne objekte. Karakteristično je takođe da tzv. čista poljoprivredna gazdinstva više ulažu u proizvodne svrhe (gazdinstvo), a mješovita, radničko-seljačka, više u potrošne (investicije u domaćinstvo). Podaci, najzad, pokazuju da su investicije kod gazdinstava u brdsko-planinskim područjima i uopšte rijetke i neznatne, a namijenjene su najčešće za kupovinu zemlje, zatim za izgradnju privrednih objekata, a ponajmanje za nabavku tehničkih oruđa.

Međutim, sasvim nezavisno od posjedovne strukture, naša su individualna poljoprivredna gazdinstva i u cjelini, u stvari, sitna, o čemu govori i činjenica što se u razvijenim zemljama sitnima smatraju čak i posjedi do 15 ha. Uzevši pri tom u obzir i njihovu veliku rasparčanost u mnoštvo izdvojenih parcela, s jedne, i njihovu, po pravilu, ekstenzivnu proizvodnju, s druge strane, jasno je da ona kao takva predstavljaju veliku smetnju unaprijeđivanju poljoprivrede i daljem ubrzanom razvijanju socijalističkih društvenih odnosa u njoj. Imajući prvjenstveno u vidu nepodobnost malih parcela za tehničku obradu, odnosno mogućnost individualnih proizvođača da uz savremene tehničke uslove obrađuju više zemlje, i nepodobnost malih gazdinstava za intenzivnu robnu proizvodnju u sadašnjim njihovim uslovima, postoje i mišljenja da bi postojeći agrarni maksimum, od, po pravilu, deset hektara, trebalo povećati. Iako bi takva mjera, nesumnjivo, omogućila preuzimanje bar jed-

nog dijela sada neobrađivanog i zapuštenog zemljišta staračkih domaćinstava u ruke onih koji bi je bolje koristili, ona ne bi mogla predstavljati neko značajno rješavanje problema naše individualne poljoprivrede. S druge strane, i komasacija odnosno arondacija, koju neki takođe predlažu kao sredstvo rješavanja, ne samo da je komplikovan, spor i skup proces nego i iz drugih razloga, slično prethodnoj mjeri, nepogodan za naše socijalističke uslove. Mi smo duboko uvjereni da pravi put daljeg socijalističkog razvoja naše poljoprivrede leži, s jedne strane, u stalnom proširivanju zemljišnog fonda socijalističkih poljoprivrednih organizacija, preuzimanjem od njihove strane onih parcela privatnog zemljišta koje se oslobađavaju stalnim procesom dezagrarizacije, preuzimanjem pri tom bilo uz naknadu u obliku starosnih penzija bilo kupovinama bilo po nekom drugom mogućem osnovu, a, s druge strane, najadekvatnijim i za interesente najprihvatljivijim udruživanjem sadašnjih individualnih proizvođača. O tome problemu za ovaj naučni skup prijavljen je i poseban referat jednog od najboljih poznavalaca stanja u našoj poljoprivredi, druga Svetolika Popovića, pa se ja na tome neću zadržavati. Reći ću samo da to što u udruživanju zemljoradnika dosad nijesmo ostvarili željene uspjehe, a imali smo mnoga negativna iskustva, prije znači da ipak nijesmo upotrijebili za njih pogodne i prihvatljive forme ili da smo bili isuviše nestrpljivi nego što bi ukazivalo na kakav drugi put, koji zapravo i ne postoji. Treba možda reći još i to da taj proces udruživanja mora teći ekonomskim kanalima robne proizvodnje i zainteresovanosti za nju i da nužno mora biti lagan i dugotrajan.

6. NEKI VAŽNIJI PROBLEMI NAŠE POLJOPRIVREDE UOPŠTE

Među onim krupnijim problemima naše poljoprivrede u vezi sa zemljištem, koji stoje izvan vlasničke ili posjedovne strukture, jedan od najvažnijih je taj što se ukupan fond poljoprivrednog zemljišta u nas stalno smanjuje. Za dvije posljednje decenije on se smanjio za 634.000 ha, što znači da se smanjivao za više od 30.000 ha godišnje, a to je, svakako, mnogo. Još nepovoljnije stanje u tom pogledu dobijamo ako uzmemo u obzir, s jedne strane, da se to smanjivanje odvija ubrzano, tj. veće je u sedamdesetim nego u šezdesetim godinama, a, s druge, to što se unutar poljoprivrednog zemljišta smanjuju obradive površine (ukupno od 10,200.000 ha u 1958. na 9,939.000 ha u 1978. godini), a unutar ovih opet i oranice, odnosno bašte i vinogradi. Oranice i bašte su se smanjile od 7,650.000 ha u 1958. na 7,204.000 ha u 1978. godini ili za 22.300 ha u prosjeku godišnje. Taj negativni proces odvija se pod uticajem urbanizacije odnosno izgradnje gradskih naselja, izgradnje saobraćajnica, pomjeranja naselja ka novim putevima, izgradnje hidrocentrala, odnosno pojave velikih vodnih akumulacija, ali i zbog napuštanja manje

plodnog zemljišta, naročito u brdsko-planinskim regionima. Ono što je još gore, to je da postojeće projekcije daljeg razvoja poljoprivrede predviđaju i dalje, pa čak i veće smanjivanje obima poljoprivrednog zemljišnog fonda.

Pored smanjivanja, velik dio i ostalog poljoprivrednog zemljišta se degradira i koristi neracionalno. U nekim brdsko-planinskim rejonima erozija zahvata čak i do 80% zemljišta, dok u nekim ravničarskim rejonima zemljište ugrožavaju poplave. Velik dio obradivog zemljišta koristi se ekstenzivno, kao livade i pašnjaci, a takođe znatan dio ostaje neobrađen svake godine. Zemljište se, najzad, degradira i time što se nikako ili nedovoljno đubri, kao što se, s druge strane, i navodnjavaju sasvim neznatne površine. U brdsko-planinskim krajevima, eto, u Crnoj Gori, na primjer, zbog odlaska u gradove i smanjivanja radne snage u selima, veliki kompleksi zemljišta, od koga se i na kome se ranije živjelo, sad su zapušteni. Te ranije, ma i slabije oranice postaju sada pasišta i utrine, u najboljem slučaju livade. Tako je kod staračkih domaćinstava i u nekim ravničarskim područjima. Iako su to pojedinačno male parcele, u cjelini čine mnogo.

Istina je da u uslovima razvijene, intenzivne poljoprivrede značaj zemljišta za proizvodnju relativno opada, a raste značaj primjene tehničko-tehnoloških sredstava. Ne samo zato, međutim, što je naša poljoprivreda još nerazvijena već je i uopšte značaj korišćenja zemljišnog fonda u nas, i po kvantitetu i po kvalitetu, kao ogromnog potencijala za razvoj poljoprivrede, veoma veliki, pa se zato nužno nameće ozbiljan zadatak da se taj fond, prije svega, sistematski i potpuno evidentira i da se njegove površine klasifikuju prema sadašnjem stvarnom stanju, kako bi se moglo pristupiti izradi dugoročnih planova i programa njegovog što racionalnijeg korišćenja. Pri tom se, već i zbog nužnosti zaštite čovjekove životne sredine, što više tla mora rezervisati za poljoprivredne i šumske namjene. No, već sada bi trebalo propisima regulisati i ograničiti razne rasipničke vidove postupanja sa zemljištem.

Nezavisno, međutim, od toga što se velik dio poljoprivrednog zemljišta ne koristi, odnosno koristi neracionalno, naša je poljoprivreda i uopšte ekstenzivna. U njoj je premalo takvih intenzivnih kultura, odnosno proizvodnji kao što su industrijsko i stočno krmno bilje, voćarstvo, vinogradarstvo, maslinarstvo, intenzivno stočarstvo. Broj krava, ovaca i konja čak opada, a i svinjarstvo pokazuje iz godine u godinu velike varijacije. Slaba je proizvodnja stocne hrane, loš rasni sastav stoke. Iako je traktorizacija na dosta visokom nivou, premalo je raznih poljoprivrednih mašina, naročito na individualnim posjedima, a i traktori se koriste vrlo neracionalno i neekonomično. Upotreba mineralnih đubriva koja su, kako kažu stručnjaci, dobra po strukturi, daleko je od toga da zadovoljava i po količini, jer je u posljednjoj deceniji njihova potrošnja i na društvenim gazdinstvima opala za čak 300 kg po hektaru. Ovamo spada

i izrazita neravnomjernost u primjeni savremenih tehničkih sredstava i tehnoloških postupaka, na jednoj strani, na društvenim gazdinstvima, gdje je ova primjena dosta visoka, a, na drugoj, na individualnim gazdinstvima, gdje je ona uopšte vrlo niska i po regionima veoma različita. Ova neravnomjernost znatna je i s gledišta vrste proizvodnje: dok je kod pšenice i kukuruza, mesa i mlijeka, naravno, na društvenim gazdinstvima, primjena tehničko-tehnoloških sredstava i postupaka na visokom nivou, dotle je ona kod čitavog niza drugih proizvodnji tako reći tek u začetku. Sve to stoji u vezi s još jednim negativnim faktorom — krajnje niskom, gotovo nikakvom stručnom naobrazbom individualnih poljoprivrednih proizvođača, koji su, i to u velikom procentu, još uvijek čak i nepismeni.

U vezi s niskim nivoom tehničko-tehnološke modernizacije naše poljoprivrede stoji i nizak nivo prerade poljoprivrednih proizvoda. Poznato je, naime, da je u tom pogledu u zapadnoj Evropi došlo do prave revolucije: daleko najveći dio poljoprivrednih proizvoda troši se u industrijski prerađenom stanju. U Belgiji, Holandiji, Francuskoj industrijski se prerađuje čak oko 90%, pa i više, primarnih poljoprivrednih proizvoda, dok taj procenat u nas ne iznosi više od 30—40%. Gotovo sav ostatak, ukoliko se ne troši u primarnom obliku, prerađuje se na samim individualnim gazdinstvima, ekstenzivno i primitivno. Ovo nije samo stoga što je poljoprivredno prerađivačka industrija nedovoljno razvijena, već i zato što su njene veze sa širokim masama poljoprivrednih proizvođača vrlo slabe, pa je i njen uticaj kao nosioca proizvodnotehničkog progresa jedva osjetan, a u brdsko-planinskim regionima gotovo i ne postoji. Može se reći da integracija između primarne poljoprivredne proizvodnje i prerade poljoprivrednih proizvoda, u stvari, postoji samo unutar društvenih gazdinstava, odnosno poljoprivredno-industrijskih kombinata. Otkupom se zahvata samo mali broj ionako naznatnih viškova poljoprivrednih proizvoda, dok ogromne količine ostaju, pa i propadaju, na imanjima individualnih proizvođača, osobito u brdsko-planinskim krajevima, što se prvjenstveno odnosi na razne vrste voća i povrća.

U ovom nizu problema naše poljoprivrede, prvjenstveno u vezi sa zemljištem, regionalne neravnomjernosti su daleko od toga da budu na posljednjem mjestu. Njih kod nas, u osnovi, uslovljavaju velike prirodne razlike: reljef, klime, hidrografskih osobina tla, ali značajnu ulogu ima i ljudski faktor, počev od različitog kulturno-istorijskog razvitka pojedinih krajeva, pa do sadašnjeg nivoa razvoja tehnike i kulture u njima. Zbog toga što se u poljeratnom periodu, iz razumljivih razloga, glavna pažnja poklanjala ravničarskim područjima, te su se razlike čak i u sadašnjosti, i to znatno, pooštrile. Naša agrarna politika je bila dosta nestabilna i nedosljedna, pa su i razne mjere koje su preduzimate u cilju bržeg razvoja zaostalih područja bivale nepotpune, neusaglašene međusobno i kratkotrajne, pa zbog toga i sa slabijim uspjesima.

No, velike razlike i specifičnosti postoje i u samim brdsko-planinskim područjima. Nesumnjivo je da velik dio tih prirodnih specifičnosti ne samo što nije štetan već je i veoma koristan, jer obogaćuje i čini raznovrsnijim proizvodne potencijale zemlje. Sasvim je drukčije s regionalnim neravnomjernostima koje su posljedica ne samo prirodnih već i društvenih, i, naročito, istorijskih faktora. Uopštenije govoreći, razlike između ravničarskih i brdsko-planinskih područja ogledaju se prvjenstveno u stepenu intenzivnosti, odnosno ekstenzivnosti, nivou proizvodnosti rada, razvijenosti društvenog sektora poljoprivrede. Konkretniji, pak, pokazatelji tih razlika mnogobrojni su: od stepena opremljenosti sredstvima za proizvodnju i upotrebe mineralnih đubriva po jedinici površine, preko strukture obradivih i oraničnih površina, broja i kvaliteta stočnog fonda, sve do iznosa društvenog proizvoda i narodnog dohotka od poljoprivrede po jedinici površine ili radne snage. Regionalne razlike su velike i u samoj potrošnji kaloričnih poljoprivrednih proizvoda, dok je, međutim, potrošnja hljebnih žita, razumljivo, ujednačenija, ali je na visokom nivou u svim krajevima. I bez uzimanja u pomoć ma kakvih statističkih podataka, poznato je kako su te razlike ne samo mnogobrojne već i pojedinačno vrlo velike.

Radi ublažavanja tih razlika, odnosno ostvarivanja bržeg razvitka brdsko-planinskih područja, nužno je pokloniti tome pitanju mnogo veću pažnju nego što je bila dosadašnja. U tom pogledu posebno mjesto moraju imati aktivizacija i mobilizacija svih onih mnogobrojnih potencijala koji su dosad ostali manje-više neiskorišćeni i uvođenje savremene adekvatne tehnike i tehnologije i na brdsko-planinskim područjima. Nesumnjivo je da za to dolaze u obzir na prvom mjestu razni instrumenti agrarne i uopšte ekonomske politike, ali ne treba isključiti ni pojedine vanekonomske mjere i faktore. Među ovim poljednjima od posebnog i velikog značaja može biti veoma intimno poklapanje interesa razvitka poljoprivrede u brdsko-planinskim područjima s interesima odbrane zemlje.

Academician prof. dr. OBREN BLAGOJEVIC

ON THE DEVELOPMENT AND PROBLEMS OF AGRARIAN RELATIONS
IN OUR COUNTRY

S u m m a r y

The Socialist Revolution found different agrarian relations in our country — capitalist relations, the remnants of feudal relations as well as relations typical of primitive communities. Small and medium-sized agricultural holdings were prevalent. Farmholdings of less than 2 hectares accounted for abt. one third (33,8%) of all the agricultural holdings, while those of less

than 5 hectares accounted for abt. two thirds (67,8%) of all the holdings. On the other hand, farmsteads of more than 20 hectares accounted only for 2,9% of all the holdings, but they extended almost over a quarter of the whole land (2,415,000 hectares or 22,7%).

The post-war agrarian reform dissolved the capitalist relations and all the remnants of former relations. The maximum farmholding was 10 hectares, as a rule, while in mountains it was larger. Former land-owners were deprived of their land, which was assigned to socialized farmsteads and to poor farmers as well as to settlers coming from other places. Finally, there were established public land estates. Capitalist tendencies in villages were curbed in this way and there was created the groundwork for the development of socialist relations in agriculture.

Remarkable results have been achieved in agriculture over the past three decades. However, there have to be overcome numerous obstacles, stemming from the inherited backwardness. One of the main problems is the splitting up of farmsteads, which has impeded the application of contemporary technical and technological achievements in the process of work in agriculture. This has resulted in substantial differences in the development of agriculture between highly developed socialized farmholdings and agricultural and industrial combines on the one hand and numerous small and underdeveloped individual farmholdings on the other one. This difference is the more pronounced as the former are located in fertile valleys, while the latter are to be found in under-developed mountainous regions of the country.

The inadequate number of socialized farmholdings, alongside the above mentioned differences in development have brought about various other problems with which our socialist agrarian policy has to cope also to-day. Among these problems we would like to mention the following: a poor mechanization and chemical equipment of agriculture as a whole, congested villages, the extensive cultivation of land, low yields, the underdeveloped stock breeding, the still inadequate market surpluses and export of agricultural products, the low national product and national income in agriculture etc. Being aware of these and many other problems, agrarian policy-makers make efforts to solve them in the frames of broader economic problems as rapidly and as efficiently as possible.

Академик проф. д-р ОБРЕН БЛАГОЕВИЧ

РАЗВИТИЕ И ПРОБЛЕМЫ АГРАРНЫХ ОТНОШЕНИЙ У НАС

Резюме

Социалистическая революция в нашей стране застала различные аграрные отношения, среди которых, кроме крупнокапиталистических, были и остатки феодальных отношений, а и отношения из примитивных патриархальных содружеств. При всех этих формах, далеко превосхо-

дили числом мелкие и средние крестьянские хозяйства, среди которых хозяйства до 2 га составляли более одной трети всех хозяйств (33,8%), а до 5 га даже более чем две трети (67,8%). С другой стороны, хозяйств с более 20 га было только 2,9%, но они располагали приблизительно одной четвертью всех земель (2,415.000 га или 22,7%).

Послевоенной аграрной реформой отстранены капиталистические отношения и все остатки прежних отношений; земельный максимум как правило, составлял 10 га вообще, а в горных районах и больше, земля, отобрана у прежних владельцев, отдана частью общественным сельскохозяйственным кооперативам, частью бедным земледельческим семьям: колонистам из других районов и местным заинтересованным жителям, и, наконец, сформирован большой земельный фонд общенародного имущества. Таким образом существенно ограничено действие капиталистических тенденций в деревне и создана база для развития социалистических отношений в сельском хозяйстве.

Дальнейшее развитие этих отношений и всесторонне улучшение сельскохозяйственного производства сопровождались в течение последних тридцать лет не только очень значительными успехами, но и преодолением многочисленных препятствий, которые происходили из унаследованной отсталости.

Несомненно главные проблемы проистекали и все еще проистекают не только из унаследованной, но и увеличивающейся чрезмерной измельченности наших сельскохозяйственных имений, что представляет большое препятствие для применения современных технико-технологических средств и процессов труда в сельском хозяйстве.

Оттуда и вытекает весьма выраженная неравномерность в развитии сельского хозяйства между высоко развитыми общественными сельскохозяйственными хозяйствами и сельскохозяйственно-промышленными комбинатами, с одной, и многочисленными мелкими и отсталыми индивидуальными сельскохозяйственными имениями, с другой стороны. Эта неравномерность во многом заостряется и тем, что первые размещены, в основном, в более развитых равнинных краях, а другие в неразвитых горных районах страны.

Недостаточное представительство прогрессивного общественного сектора в совокупном земельном фонде, в связи с указанной неравномерностью развития, вызывает и ряд других проблем с которыми и в настоящее время борится наша социалистическая аграрная политика. Среди этих проблем, приводя только некоторые, более важные, находятся: плохая механическая и химическая оснащенность сельского хозяйства в целом, все еще относительно высокая аграрная населенность, экстенсивность производства, низкая урожайность, слабо развитое скотоводство, все еще недостаточные рыночные излишки и экспорт сельскохозяйственных продуктов, низкий общественный продукт и народный доход от сельского хозяйства и т.д. Обнаруживая все эти и многие другие проблемы, аграрная политика старается, в составе более широкой хозяйственной проблематики и в рамках данных возможностей страны, решать их как можно быстрее и эффективнее.

